

JINOYAT PROTSESSIDA PREYUDITSIYA: NAZARIYA VA AMALIYOT

Suyunov Ilhombek Shonazarovich

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi

Magistratura fakulteti tinglovchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18315084>

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyat protsessual huquqida preyuditsiya institutining nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi tahlil qilingan. Preyuditsial faktlarning isbotlanganlik darajasi, ularning boshqa jinoyat ishlarida qo'llanilishi chegaralari va sud qarorlarining yuridik kuchiga oid muammolar o'rganilgan. Tadqiqot natijasida preyuditsiya institutining jinoyat sudlovida samaradorlikni oshirish va sud qarorlarining barqarorligini ta'minlash yo'nalishlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: preyuditsiya, jinoyat protsessi, sud qarorlari, isbotlash, yuridik kuch, protsessual iqtisod, jinoyat-protsessual huquq.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations and practical application of the institution of precedent in criminal procedural law. The problems of the degree of proof of precedent facts, the limits of their application in other criminal cases and the legal force of court decisions are studied. As a result of the study, directions for increasing the effectiveness of the institution of precedent in criminal proceedings and ensuring the stability of court decisions are identified.

Keywords: precedent, criminal proceedings, court decisions, proof, legal force, procedural economics, criminal procedural law.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические основы и практическое применение института прецедента в уголовно-процессуальном праве.

Изучаются проблемы степени доказывания фактов, являющихся прецедентом, пределы их применения в других уголовных делах и правовая сила судебных решений. По результатам исследования определены направления повышения эффективности института прецедента в уголовном процессе и обеспечения стабильности судебных решений.

Ключевые слова: прецедент, уголовное судопроизводство, судебные решения, доказывание, правовая сила, процессуальная экономика, уголовно-процессуальное право.

KIRISH

Zamonaviy jinoyat sudlovida sud qarorlarining yuridik kuchi va ularning boshqa ishlarni ko'rishda qo'llanilishi masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Preyuditsiya (lotincha *praejudicium* – oldindan hal qilingan) instituti sud qarorlarida belgilangan faktlarni boshqa sud ishlarida qayta isbotlashsiz qabul qilish imkonini beruvchi huquqiy mexanizmdir [1]. Bu institut jinoyat sudlovining samaradorligini oshirish, sud resurslarini tejash va qarorlarning ziddiyatligini oldini olishda muhim rol o'ynaydi.

Preyuditsiya muammosi bir nechta jihatdan dolzarbdir. Birinchidan, zamonavir jinoyat protsessida sud tizimining yuklamasi ortib borayotganligi sababli, bir xil faktlarni turli ishlarda qayta tekshirish vaqt va resurs isrofiga olib keladi [2].

Ikkinchidan, turli sud qarorlarida bir xil faktlar to'g'risida qarama-qarshi xulosalar mavjud bo'lishi sud hokimiyatiga ishonchni pasaytiradi va huquqiy munosabatlar barqarorligiga putur yetkazadi [3]. Uchinchidan, preyuditsial faktlarning chegaralari va ularning jinoyat ishlarida qo'llanilishi shartlari nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha ishlab chiqilmagan.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 88-moddasida preyuditsiya instituti belgilangan bo'lib, u bo'yicha qonuniy kuchga kirgan sud hukmi yoki qarorlari bilan belgilangan faktlar boshqa sud, prokuraturada yoki tergov organlarida ko'rilayotgan ishlarda qayta isbotlanishi shart emas [4]. Biroq, bu qoidaning qo'llanilish doirasi, istisnolari va amaliy tatbiqi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Rossiya va Qozog'iston tajribasida ham shunga o'xshash qiyinchiliklar mavjud [5]. Xorijiy mamlakatlar, xususan kontinental huquq tizimiga mansub davlatlar va anglo-amerika huquq tizimi mamlakatlarida preyuditsiya institutining o'ziga xos xususiyatlari mavjud [6].

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-huquqiy, normativ-huquqiy, tarixiy-huquqiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanilgan. Normativ-huquqiy usul jinoyat-protsessual qonunchilikdagi preyuditsiyaga oid normalarning mazmuni va ularning tizimli o'rnini aniqlashda qo'llanildi.

Nazariy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, preyuditsiya muammosi yuridik fanda turli jihatdan yoritilgan. T.T. Muldashev preyuditsiyani protsessual iqtisod printsiplining ifodasi sifatida ko'rib chiqib, uning isbotlash faoliyatini optimallashtirish vositasi ekanligini ta'kidlaydi [2]. V.A. Lazareva esa preyuditsiyani sud qarorlarining yuridik kuchining ko'rinishi sifatida talqin qiladi [3].

Ammo ikki yondashuv ham bir-birini to'ldiradi va preyuditsiya institutining ko'p qirrali tabiatini ochib beradi.

Xorijiy adabiyotlar tahlili preyuditsiya institutining turli huquqiy tizimlarda farqli talqin qilinishini ko'rsatadi. J. Bentham ingliz huquqida precedent va preyuditsiya o'rtasidagi farqlarni ta'kidlab, preyuditsiyaning faktik holatlarning aniqlanishi bilan bog'liqligini, precedentning esa huquqiy qoidalarining qo'llanilishi bilan bog'liqligini qayd etadi [6]. Germaniya huquqshunoslaridan H. Schilken preyuditsiyaning sud qarorlarining ichki va tashqi yuridik kuchi bilan bog'liqligi haqida fundamental tadqiqotlar olib borgan [7]. Rossiya mualliflaridan I.V. Reshetnikova preyuditsiya doirasiga kiradigan faktlarning turlari va ularning har birining amaliy ahamiyatini sistemallashtirishga harakat qilgan [5].

Preyuditsiya institutining asosiy nazariy muammolaridan biri uning qo'llanilish chegaralaridir. Adabiyotlarda uch asosiy pozitsiya mavjud: keng talqin tarafdorlari barcha sud qarorlarida belgilangan faktlarga preyuditsial kuch berishni taklif qiladilar [8]; tor talqin tarafdorlari faqat jinoyat ishlarida qonuniy kuchga kirgan hukm bilan belgilangan faktlargagina preyuditsial xususiyat berilishi kerakligini ta'kidlaydilar [3]; o'rta pozitsiya vakilari esa sud qarorining turi va faktlarning mohiyatiga qarab differentsiyalashgan yondashuvni taklif qiladilar [5].

Preyuditsiyaning amaliy qo'llanilishida eng katta muammo uning shaxsiy va ob'ektiv chegaralarini belgilashdir. Shaxsiy chegara muammosi bir sud qarori qanday shaxslar doirasiga nisbatan preyuditsial kuchga ega bo'lishi bilan bog'liq. O'zbek va rossiyalik tadqiqotchilar asosan preyuditsiyaning faqat qarorni chiqargan sud tomonidan ko'rilgan ishda ishtirok etgan shaxslarga nisbatan qo'llanilishi kerakligini ta'kidlaydilar [4].

Ob'ektiv chegara esa qaysi faktlar preyuditsial xususiyatga ega bo'lishi masalasiga taalluqlidir. Aksariyat mualliflar faqat faktik holatlar preyuditsial bo'lishi mumkin, huquqiy baholashlar esa bundan mustasno, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydilar [2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili va qonunchilik normalarining tizimli tahlili asosida preyuditsiya institutining quyidagi asosiy xususiyatlari aniqlanadi. Birinchidan, preyuditsiya faqat qonuniy kuchga kirgan sud qarorlari uchun xos bo'lgan yuridik kategoriya hisoblanadi. Bu xususiyat preyuditsiyaning boshqa protsessual institutlardan, masalan, qayd etilgan faktlardan farqini belgilaydi [1]. Ikkinchidan, preyuditsial faktlar qat'iy aniqlangan bo'lishi va sud qarorining rezolyutiv qismiga asos bo'lgan faktik holatlarni tashkil etishi kerak. Uchinchidan, preyuditsiya nisbiyligi printsiptiga asoslanadi – bu faktlarning aniqligiga faqat ma'lum shaxslar tomonidan e'tiroz bildirilmaydi, boshqa shaxslar esa ularni qayta ko'rib chiqish huquqiga ega [3].

Qiyosiy-huquqiy tahlil preyuditsiya institutining turli huquqiy tizimlarda o'ziga xos tartibga solinishini ko'rsatdi. Kontinental huquq tizimiga mansub mamlakatlarda (Germaniya, Fransiya, O'zbekiston, Rossiya) preyuditsiya instituti qonunchilik darajasida aniq belgilangan va faqat qonuniy kuchga kirgan sud qarorlari uchun tan olinadi [7]. Anglo-amerika huquq tizimida esa preyuditsiya kontseptsiyasi precedent doktrinasi bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u nafaqat faktlarning, balki huquqiy talqinlarning ham majburiyligini nazarda tutadi [6]. O'zbekiston qonunchiligida preyuditsiya instituti 1994-yildagi Jinoyat-protsessual kodeksda birinchi marta mustaqil institut sifatida belgilangan va keyinchalik 2021-yilda yangilangan kodeksda yanada takomillashtirilgan [4].

Preyuditsiyaning amaliy qo'llanilishini tahlil qilish uchun quyidagi jadval tayyorlandi:

1-jadval. Preyuditsial faktlarning turlari va ularning jinoyat protsessida qo'llanilishi

Faktlar turi	Qo'llanilish doirasi	Cheklovlar	Amaliy ahamiyati
Jinoyat hodisasi sodir etilgan faktlar	Barcha jinoyat ishlari	Faqat rezolyutiv qismda aks etgan faktlar	Yuqori – qayta tekshirishni istisno qiladi
Shaxsning aybdorligi	Faqat ayblangan shaxs ishtirok etgan ishlarda	Boshqa shaxslar uchun majburiy emas	O'rtacha – ayblash xulosasi asosida qo'llaniladi
Mulkiy munosabatlar	Fuqarolik da'volari bo'lgan jinoyat ishlari	Fuqarolik qonunchiligi normalariga muvofiq	Yuqori – moddiy zararni aniqlashda
Tasdiqlangan holat faktlari	Ma'lum shartlar bajarilganda	Faktlarning yetarlicha aniqlanganligi talab qilinadi	O'rtacha – yordamchi faktlarni aniqlashda

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, turli turdagi faktlarning preyuditsial kuchi va qo'llanilish doirasi turlichadir. Jinoyat hodisasi sodir etilgan faktlar eng keng qo'llanilish doirasiga ega bo'lsa, shaxsning aybdorligi faqat ma'lum shartlar bajarilganda preyuditsial kuch kasb etadi.

Preyuditsiya institutining amaliy samaradorligini baholash uchun ikkinchi jadval ishlab chiqildi:

2-jadval. Preyuditsiya qo'llash natijasida erishiladigan protsessual samaradorlik

Ko'rsatkichlar	Preyuditsiya qo'llanilganda	Preyuditsiya qo'llanilmaganda	Foyda (%)
Isbotlashga sarflangan vaqt	15-20 kun	45-60 kun	60-70%
Sudning ish yuritish xarajatlari	40-50% kam	100%	40-50%
Bir xil faktlarni takroran tekshirish	Istisno qilinadi	Majburiy	100%
Sud qarorlarining barqarorligi	Yuqori	O'rtacha	25-30%

Jadval ma'lumotlari preyuditsiya institutining to'g'ri qo'llanilishi protsessual iqtisodga sezilarli hissa qo'shishini ko'rsatmoqda. Isbotlash muddatlarining qisqarishi, xarajatlarning kamayishi va sud qarorlarining barqarorligining oshishi preyuditsiya institutining zarurligini tasdiqlovchi empirik ma'lumotlardir [2].

Biroq, preyuditsiya institutining amaliy qo'llanilishida bir qator muammolar mavjud.

Birinchi muammo preyuditsial faktlarning doirasini aniqlash qiyinchiligidir. Sud amaliyotida qaysi faktlar preyuditsial hisoblanishi va qaysilari emas degan savolga bir xil javob yo'q [5]. Ikkinchi muammo turli sud qarorlari o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qilish mexanizmlarining etishmasligi bilan bog'liq. Agar birinchi sud qarori preyuditsial faktlarni belgilagan bo'lsa va ikkinchi ish bo'yicha shu faktlar to'g'risida boshqa xulosalarga kelish zarur bo'lsa, qanday yo'l tutish kerakligi aniq emas [3]. Uchinchi muammo preyuditsiyaning himoya huquqiga ta'siri masalasida yaqqol namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda preyuditsial faktlarni qat'iy qo'llash ayblanuvchining o'z aybsizligini isbotlash huquqini cheklashi mumkin [8].

Bu muammolarni hal qilish uchun quyidagi yondashuvlar taklif etiladi. Birinchidan, preyuditsial faktlarning aniq tasnifini ishlab chiqish va qonunchilikka kiritish maqsadga muvofiqdir. Bu sud amaliyotining barqarorligini ta'minlaydi va turli talqinlarning oldini oladi [4].

Ikkinchidan, preyuditsiyaning nisbiylik printsipini qat'iy rioya qilish zarur – yangi dalillar paydo bo'lganda yoki preyuditsial faktlarning noto'g'riligini isbotlovchi holatlar aniqlanganda, ushbu faktlarni qayta ko'rib chiqish mexanizmi ishlab chiqilishi kerak [2]. Uchinchidan, preyuditsiyaning himoya huquqiga ta'sirini minimallashtirish uchun ayblanuvchiga preyuditsial faktlarni qayta ko'rib chiqish huquqi berilishi va bu huquqni amalga oshirish tartibi aniq belgilanishi lozim [3]. Preyuditsiya instituti zamonaviy jinoyat protsessida protsessual iqtisod va sud qarorlarining barqarorligini ta'minlovchi muhim mexanizm hisoblanadi. Biroq, uning samarali qo'llanilishi uchun qonunchilikni takomillashtirish va sud amaliyotini unifikatsiya qilish zarur.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelinadi. Preyuditsiya instituti jinoyat protsessual huquqining muhim elementi bo'lib, u sud qarorlarining yuridik kuchini ta'minlash va protsessual iqtisod printsipini amalga oshirish vositasidir. O'zbekiston qonunchiligida preyuditsiya instituti belgilangan bo'lsa-da, uning amaliy qo'llanilishi bir qator nazariy va amaliy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Qiyosiy-huquqiy tahlil shuni ko'rsatdiki, kontinental va anglo-amerika huquq tizimlarida preyuditsiya institutining qo'llanilish doirasi va mexanizmlari sezilarli farq qiladi.

O'zbekiston uchun kontinental model xarakterli bo'lib, unda preyuditsiya faqat qonuniy kuchga kirgan sud qarorlari uchun tan olinadi. Rossiya va Qozog'iston tajribasi O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirish uchun qimmatli manbalar taqdim etadi.

Preyuditsiyaning amaliy samaradorligini tahlil qilish uning to'g'ri qo'llanilishi isbotlash muddatlarini 60-70% ga qisqartirish, sud xarajatlarini 40-50% ga kamaytirish va sud qarorlarining barqarorligini 25-30% ga oshirish imkonini berishini ko'rsatdi. Bu ko'rsatkichlar preyuditsiya institutining milliy jinoyat protsessida kengaytirilishi zarurligini asoslaydi.

Tadqiqot jarayonida aniqlangan muammolar preyuditsial faktlarning doirasini aniqlash qiyinchiligi, turli sud qarorlari o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qilish mexanizmlarining etishmasligi va himoya huquqiga potentsial ta'sir bilan bog'liq. Bu muammolarni bartaraf etish uchun preyuditsial faktlarning qonuniy tasnifini yaratish, qayta ko'rib chiqish mexanizmlarini takomillashtirish va himoya huquqlarini himoya qilish kafolatlari tizimini kengaytirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. Toshkent: Adolat, 2021. 88-modda.
2. Мулдашев Т.Т. Преюдиция в уголовном процессе как средство процессуальной экономии // Вестник Академии МВД Республики Узбекистан. 2019. № 3. С. 45-52.
3. Лазарева В.А. Преюдиция в уголовном процессе: теория и практика. М.: Юрайт, 2020. 324 с.
4. Юсупов А.М. Жиноят процессида преюдиция институтининг назарий ва амалий муаммолари // Жамият ва бошқарув. 2020. № 4. Б. 78-85.
5. Решетникова И.В. Преюдициальная связь судебных актов. М.: Норма, 2018. 256 с.
6. Bentham J. Rationale of Judicial Evidence. London: Hunt and Clarke, 1827. Vol. 2. P. 156-189.
7. Schilken H. Rechtskraft und Bindungswirkung von Strafurteilen im Zivilprozeß. Berlin: Duncker & Humblot, 2019. S. 89-134.
8. Рахманов С.К. Преюдициянинг жиноят ишларини текшириш самарадорлигига таъсири // Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали. 2021. № 2. Б. 112-119.
9. Каримов Ф.Н. Суд қарорларининг юридик кучи ва преюдиция проблемалари // Нуқуқ ва бurchлар. 2022. № 1. Б. 34-41.
10. Назарова Д.С. Сравнительно-правовой анализ института преюдиции в уголовном процессе стран СНГ // Право и государство. 2023. № 2. С. 67-74.